

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻԶ ԵՒ ՇՈԹՈՒԿԱՆՑ ՏՈՂՄԸ

Ա.

Անիի շրջանից, տարաբաղադար, շատ քիչ ձեռագիրներ են հասել մեր ձեռքը, և խօսքը չի վերաբերում Բագրատունեաց և աւելի հին շրջանի Անիին միայն, այլ և Զաքարեանց ժամանակին։ Վաճառականութեամբ, ճարտարապետական բարձր արուեստով, կեանքի ճոխութեամբ և փարթամութեամբ ուռճացած այդ քաղաքը, ինչպէս նկարագրում է մեզ Լաստիվերացին, կամ Զաքարեան շրջանի նիւթական մշակոյթի մնացորդներն են ցոյց տալիս, ակադեմիկ Մառի պեղումներով երեւան հանուած, չէր կարող ձեռագրական արուեստի մէջ եւս գլուխգործոցներ չստեղծել։ Բայց բուն Անիից, զրեթէ ոչինչ ունենք, եթէ չհաշուենք Պետրոս Գետադարձի ժամանակի մեզ հասած մի երկու ձեռագիրները։ Անին շարունակ կողոպտուների և թաւրիկուելով, սելջուկեան, մոնղոլական և յետմոնղոլական շրջաններում, կողոպտուել է կամ ոչնչացման ենթարկուել, յատկապէս, թանգարմէք և թեթե փոխադրելի մնացորդներով, որոնց թւում և ձեռագիրներն են։

Անիին կից վանքերից Հոռոմոսի վանքն է, որ ամենից աւելի դեր է կատարել մանրանկարչական և զրուծական արուեստների կողմից. տաճարների բազմութիւնը և արձանագրութիւնների յաճախութիւնը ԺԱ. դարից սկսած, բայց մանաւանդ ԺԳ. և Նոյն իսկ ԺԴ. դարու առաջին կիսում, մեր ձեռքը հասած մի քանի մնացորդներն ու տեղեկութիւնները հաստատում են այդ իրողութիւնը⁽¹⁾։ Մեզ յայտնի հնագոյն ձե-

(1) Բացի այստեղ յիշուելիքներից նաեւ Հաղբաթի նշանաւոր աւետարանը, Գետաշէնից բերուած մեր ձեռքով, որ կազմուել է «հրամանաւ հաւր Մխիթարայ» «ի վանքս Հոռոմոսի»։ Կազմողն է Արքահամ եւ նկարիչը Մարգարէ։ Զեռ. էջմ. N 3613, Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը առանց յաւելումների, արեւելեան, հին բոլորգրով, որ գրել է

ազգիրն այդ վանքում, գրուած է 1181 թուականին, Յովհաննէս գրչի ձեռքով, «հրամանաւ Վարդանայ երէց եղբար իմոյ եւ ուսուցչի, եւ սատարութեամբ կրտսեր եղբար աշխարհաւարի՝ Գրիգորոյ», «ի թուիս Հայոց. ՈՒ. ի տիեզերահռչակ վանս Հոռոմոսի»։ Ընդ հովանեաւ սուրբ Յովաննիսի, ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի, եւ յառաջորդութեան ուխտիս իւրապետոյ, եւ ի հոգեւոր տեսչութեան Կաթակետի ծերացելոյ իմաստիւք ի Քրիստոս»։ Այս յիշատակարանից մի հատուած նմանահանութեամբ տալիս է Ալիշան⁽¹⁾, որից կարելի է տեսնել, թէ ինչպիսի բարձրութեան և գեղեցկութեան էր հասել այդ տեղ գրչութեան արուեստը։ Զեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը տալիս է Բարսեղ Սարգսեանը⁽²⁾, որից երեւում է, թէ արուեստը զուտ արեւելեան է, և հաւանօրէն, աւանդութիւն դարձած վանքի գրիչների և նկարիչների համար, որովհետեւ նոյն վանքում յետագայում պատրաստուած ձեռագիրներն էլ նման բնոյթ ունին, որոնց մասին պիտի խօսենք այստեղ։

Բ.

Հոռոմոսի վանքի համեմատաբար ամենից աւելի մեզ ծանօթ գրիչն ու նկարիչը Իգնատիոսն է, որ և ներկայ ուսումնասիրութեան առարկան է։ Հնագոյն ձե-

Մխիթար գրիչ Անեցի, 26թ. «Զյուսնեալս յարդիւնական գործոց, զհուառ գրիչս, զՄխիթարիչ Անեցի, սուտանուն արեղայ եւ աշակերտ բանի ի վանացն Հոռոմոսի, սնեալ առ ոսն սուրբ Յովաննիսի, յիշեսցիք ի Քրիստոս աղաչեմ»։ Երեւանի թանգ. N 99 | 94 աւետարանի ոսկեբրակեան կազմը, տե՛ս մեր «Մի էջ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութիւնից»։ Տաթեւ վեցերորդ գիրք, նաեւ առանձին զբոյցով, Հայէս, 1930, պրակ Ը։

(1) Շիրակ. 27։

(2) Ցուցակ Վննակ. Մխիթ. եր. 381։

ազգիրը, որ նա գրել է և նկարագրել է Հաւոյ Թաւի Ամենափրկիչ վանքի Թաւ. զէս և Հայրապետ կրօնաւորների համար 1214 թուին գրած, մեծագիր աւետարանն է, որ այժմ գտնուում է Վենետիկի Միքի-թարեանց մատենադարանում և որի Յովհաննու սկզբնադարձը դառնաւոր նմանա-հանութեամբ տալիս է Ալիշանը⁽¹⁾, իսկ ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը Բարսեղ Սարգսեանը⁽²⁾, Գլխաւոր յիշատակարանը գտնուում է վերջում և գրուած է ստացողների բերանից, որից և քաղում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնները. «սուաք գրել և նկարել Բզնատիոս գրչի ստիւով և երանգ երանգ խառնուածով զարդարեալ, ի վանքս որ կոչի Հաւոյ Թաւ, ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկոսի և մեծահոգեակ սուրբ Նշանի» Ամենափրկիչի և ամենաբարեաց Պապոս վարդապետի և այլ սուրբ և ճգնազգեաց և համակամ եղբարց, որոց ողորմեացի Քրիստոս Աստուածամէն»։ Զեռագիրը գրուած է «ի թուիս Հայոց Ոկի». ձեռամբ Բզնատիոս մեղաւորի»։ Հ. Սարգսեանը յայտնում է, որ 92 տնկարուած խաչի պատուանդանի վերայ գեղեցիկօրէն և մանր երկաթագրով գրուած է. «Բարեխաւս Բզնատիոսի», որից իրաւամբ եզրակացնում է, որ գրիչն ու նկարիչը նոյն Բզնատիոսն է։ Մեծ յիշատակարանի վերջում մի օտար ձեռք աւելացրել է. «Հռոմէոսի վանացն օսկեատուփ աւետարանն և այս մին գրչի է գրած», որից և պիտի եզրակացնել, որ նա Ոկի. Թուականից առաջ կամ յետոյ գրել է մի աւետարան Հռոմէոսի վանքի համար, որ գրուել է օսկեատուփի մէջ և մեր ձեռքը չէ հասել։

Վենետիկի ձեռագիրը, տարարազաւոր, շատ փնտռուած վիճակի մէջ է, ոչ միայն առաջին թերթերը՝ 2-9՝ խոնաւութիւնից և սև հեղուկից փնտռուած են, այլ և հանուած են նկարներն ու խորանները, լուսանցքի զարդերից շատերը պատուած, առաջին տետրից էլ պակաս են չորս թերթ։ Բայց և այնպէս մնացած են երկու կիսախորան և բաղմաթիւ լուսանցքի զարդեր, որոնց մասին զոգասանքով է գրում Հ. Սար-

գսեանը. «Զորդագիրք խիստ շատ են և բաղմադունեալ, օսկեզարդ։ Յոյժ գեղեցիկ են Մարկոսի Աւետ. մեծ սկրնատառը՝ Ս. որուն մէջ նազելի խաչ մը նկարեալ է դեղեցկազարդ և վերը օսկեզոյն մահիկը, եղջիրները դէպի վեր դարձած։ Յովհ. Աւետ. գեղեցկազարդ մեծ սկրնատառն իսկ Խորանները չկան, այլ միայն երկու կիսախորաններ, այսինքն Մարկոսի և Յովհաննու. քաղմադունեալ և օսկեզարդ, երկուքն ևս բաղմադրուած են և յոյժ գեղեցիկ»։ Իսկ նկարագրութիւնը Հ. Սարգսեանը վերջացնում է. «մէկ խօսքով Աւետարանիս մանրանկարքն առհասարակ նաև իրենց մօթ դոյներու նրբերանգ խառնուածքովը հիանալի լուսատուներն երկստացուցնեն, յորս ակներև կը տեսնուի ծագիկոյն թէ ճարտար արուեստը և թէ նորր ճաշակը միանգամայն»։

Պ.

Բզնատիոսի դործն է նաև Էջմիածնի N 230/1519 (Կար. 223) Բագնայրի կոչուած աւետարանը, այժմ հասարակ կալէպատ կազմով⁽¹⁾ ընտիր մագաղաթ, մեծագիր՝ 41, 8x29, 2սմ., խոշոր երկաթագիր և նկարազարդ, իշխանաց իշխան պատրոն Խաչատուրի և իւր Խաթուն կնոջ ըստացմամբ. «Զպատրոն Խաչատուր որդի Ամիր-Սարգսի և զամուսին իւր զԽաթուն յիշնոյլք յաղաթս, որ ստացան զաւետարան Բագնայրի Աստուածածնիս վասն յիշատակի իւրեանց սիրելի և անդրանիկ Սասնային, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս եւ սուգ մեծ եթող ծնաւոց իւրոց, որ կարգաք յԷջմիածնի ի սուրբ յաղաթս ձեր, աղաչեմք». 99ր։ Պատրոն Խաչատուր Զաքարէ և Իսանէ սպասաւորներ յօրեկոթոր որդին էր. «Իշխանն պատրոն Խաչատուր որդի Ամիր-Սարգսին, որ էր

(1) Սկզբնական կազմի մասին ունենք յետագայում անդեկութիւն «Պրիգոր Իուլցեսի որդի Պարոնի յիշատակարանի մէջ 22է = 1368 թուականից. «տեսի զոտրք աւետարանս որ էր գրեալ եւ զարդարեալ օսկեով և արծաթով մեծ պատրոնն Խաչատուր եւ ընծաեալ էր յիշատակ ի սուրբ Աստուածածնին Բզնէրի. անցեալ էր քաղուած ժամանակ եւ արծաթն և օսկին խախտեալ էր եւ անցեալ, ուստի եւ ինքը նորոգել է տալիս»։

(1) Այրարատ. 356։

(2) Յուցակ Վենետիկ. Միքի. եր. 192-193։

եղբայր մար կեսառոստաց Հայոց և Վրաց և ամենայն Ափստողաց. բարեպաշտիցն և Ավ. գաւարացեացն մեծին Զաքարիայի և Իւանէի»։ 297ա.։ Նորան էր յանձնուած Շահնշահ մեծի և ապա սորա որդի Զաքարիայի կրթութիւնը, լինելով Զաքարիայի տան «մախտուր թախուցէս, որ ըստ մերումս թարգմանի գլուխ իշխեցող և հրամանատար ամենայն իշխեցողաց և գլխաւորաց տան թագաւորութեան տեառն իւրոյ»։

Աւետարանը նուիրուած էր ոչ միայն խառնասիր որդի Սասնայի, այլ և սորա մօր՝ Խոթթու խաթունի յիշատակին, որ «(յազ) գէ գո(լով) պարսիկ», քրիստոնեութիւն էր ընդունած և որդու մահուանից երկու տարի յետոյ ինքն էլ վախճանուել էր և թաղուել «ի տապանի անդրանկին իւրոյ», որ Բագնայրի վանքն էր⁽¹⁾։ Ապա Խառասը իւր երկրորդ կնոջ Զմրուխտ խաթունի հետ, «որ և սա ազգաւ տաճիկ գոլով յաղնուական և փառաւորագոյն յազգէ ի մեծ նախարարացն Պարսից», նոյնպէս քրիստոնէութիւն ընդունած, գրել է տալիս զգուրբ աւետարանս ի յիշատակ անդրանկի իմոյ Սասնային և մար նորին Խոթթու խաթունին և ինձ բազմամեղիս և ամուսնոյ իմոյ Զմրուխտ խաթունին և սիրելի դստրեկի իմոյ Թայիկ թագուհւոյ, ամուսնոյ

(¹) Նոյն վանքի արձանագրութիւնների մէջ խօսք կայ ևս ուրիշ ձեռագիրների նուիրաբերութեան մասին. 1262 թուին Գարեգոյն երէց որդի Մանգիկ երիցու և ամուսինը Մարիամ կալուածական պարգեւների հետ տալիս են և «մի տաւնական մագաղաթ, մի աւետարան ոսկեփափ» (Ալիշան, Շիրակ 119)։ Բայց աւելի կարեւոր է հետեւեալ տեղեկութիւնը, որ Յոհան արեղան գրում է 257 (= 1365) թուին գրած յիշատակարանի մէջ. «Աստաւար յանգելեալ կատարեցաւ տառս աստուածաշունչ բարձրաբարոզ սուրբ մարգարէիս Եսայեա, ի ստոյգ և ընտիր աւրինակէ որ կռիի Բագնայրեցի, զոր սուրբ վարդապետին Յովսէփայ գտեալ թարգմանչացն գրած ի մայրաքաղաքն Հաղարատ» (260. էջմ. 980 նյգ)։ Ո՞վ է այս Յովսէփ վարդապետը, հաստատ ասել չենք կարող, բայց կարծում ենք վանականի աշակերտներից մէկը՝ Վարդանի, Կիրակոսի և Առաքելի աշակերտակիցը ըստ Մաղաքիայի (Ս. Պետրբուրգ, 1870. եր. 12) կամ ըստ Սրբէլեանի ժամանակագրութեան (260. երեւանի թանգ.) Աղջոց վանքում 1279 թ. վախճանած Նոյնանուն վարդապետը. «216 կատարի մեծ վարդապետն Յովսէփ ի վանսն Ախլոց»։ Տես և Գանձակեցի Դուկ. հրատ. եր 296, 313, 315։

անդրանկի իմոյ որ է գտում և շառաւեղ թագաւորացն Հայոց և վասն յերկար կենդանութեան սիրելի որդւոյ իմոյ Վասակայ», և նուիրում է Բագնայրի վանքին, «ի տէրութեան տեղւոյն տեառն Գրիգորոյ, որ մագլխատրոսն ասի, վերադիտողի աթոռոյս Անուոյ և յառաջնորդութեան հար Սիմեոնի»⁽¹⁾։

Բագնայրի արձանագրութիւններից մէկը գրուած է հէնց Սասնայի մօր Խոթթու խաթունի կողմից ՈՀԸ կամ ՈՀԲ թուականին, հաւանօրէն առաջինը, որից յետոյ ՈՀԱ թուին գրուել է այս չքեղ և փառաւոր աւետարանը որդու և մօր յիշատակին (զժուար թէ ՈՀԲ թուականից՝ այդքան երկար՝ ապասէր Խառաս իւր հանգուցեալների յիշատակը անմահացնելու համար)։ Արձանագրութիւնը փոքր ինչ փչացած է, բայց երեւում է, որ նա կալուածներ է նուիրել Բագնայրի սուրբ ուխտին՝ «յառազս յիշատակաց մերոց և անդրանկին մերո Սասնային, որ կիսաւրեա փոխեց(աւ) և սուգ մեծ եթող ծնողաց իւրոց»։ Հայր Սիմէոն իւր միարանների հետ յատկացնում է քառասուն օր պատարագել, քսան խաթունին, տաս Խառասին և տաս Սասնային⁽²⁾։

Արձանագրութիւնների մէջ ռուսինք տեղեկութիւն և հանգուցեալ Սասնայի կնոջ Թայիկի մասին. նա Ապիրատի որդու Շարափշահի աղջիկն էր. ծնողներն առանձին առանձին և ինքը նուիրաբերութիւններ ունին Բագնայրի վանքին հայր Սիմէոնի, իսկ Թայիկն ինքը հայր Սիմէոնի և ապա նորա յաջորդ Աբրահամի օրով⁽³⁾։ մի տեղ նա անուանում է իրեն «Թաիկ թագուհի զուսար Շարափշահի», միւսում տառնց «Թագուհի» կոչման։ Աւելի ուշ ԶմԲ (= 1269) թուին «Թաիկ թագուհի զուսար Շարափշահին» տալիս է Հոռոմոսի

(¹) Այս յիշատակարանի մի մասը բուն ձեռագրից պահուած էր և պահպանակ դարձած N 153 / 177 Աստուածաշնչի, իսկ մի մասն էլ, որ թուականն է, N 1259 / 1134 ձեռագրի. առաջինը գտել և կցել է ձեռագրին հանգուցեալ Սահակ վարդապետ Ամասունին, իսկ երկրորդը մենք։

(²) Հ. Ներսէս Սարգսեան, Տեղագր. ի Փոքր և ի Մեծ Հայս. Վնեաիկ. 1864, 179, Ալիշան. Շիրակ. 116։

(³) Սարգսեան, Տեղագր. 185. 186. 187, Ալիշան. Շիրակ. 118. 119։

վանքին «ԿԱՐԷԼԻ աղն որ ի Դիմա գոանն (Անիում) գոր իմ որդին Հազարպէկն ի Դարեգոյնէն գրաւկնեց : է : Ճ : սպիտակ : Ը : Ճ : սպ : ի վերա խարճ արար որ եղաւ Ռ : Ե : սպ : և ստանում է երկու պատարագ, մէկն իրեն, միւսը Հազարպէկին⁽¹⁾ : Ինչո՞ւ էր նա իրեն կամ Սաւաւսը նորան «Թագուհի» անուանում, պարզ չէ : հաւանօրէն հայրը կամ պապը ամուսնացած էր Կիրիկեաններ թագաւորող տան աղջիկներէն մէկի հետ : հօր կողմէն նա Պահլաւուն էր⁽²⁾ :

ԿԱՐԵԼԻՆ ՍՐՔԵՊՍ. ՅՈՒՍԷՓԵԱՆ

(Շար.)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻՆ
ԵՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ
ԺԳ. ԴԱՐՈՒՆ ՕՏԱՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԻՒ ՄԸ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այս ճանապարհորդն է գերմանացի Պրոքարտ բնիկ Սթրազպուրկցի, որ Կ'ապրէր ԺԳ. դարուն : Տոմինիկեան կարգէն կրօնաւոր մ'էր ան և 1232 ին ճամբորդած է Արեւելք : Այցելած է Եգիպտոս, Սիրիա և Կիրիկիա՝ ուր հաստատուած էր հայկական արքունիքը : Կ'ըսուի թէ ան տասը տարի ապրած է Երուսաղէմի Սիոնի վանքը և իր կեանքին վերջին տարիներուն անցած է Եւրոպա : Անոր մահուան թուականը յայտնի չէ : Aubrey Stewart անգղիերէնի թարգմանած է անոր Ուղեգրութիւնը որ հաւանաբար խմբագրուած է 1260, 1263, 1268 և 1271 թուականներէ վերջ, և 1291 և 1285 թուականներէն առաջ : Թարգմանիչը ի զովեստ Պրոքարտի կը գրէ հետեւեալ խօսքերը իր յառաջորդունին մէջ. «Ան անկեղծ հաւատացեալ մ'էր, օտար եկեղեցիներու հանգէպ իր սէրը շատ գնահա-

տելի էր : Խմաստուն և հանճարեղ էր ան, իր ճամբորդութեանց ժամանակ շարունակ տեղեկութիւններ կը քաղէր և կ'իրարցնէր զանոնք : Կ'ապրէր օտար կրօնականներուն մէջ, ընդունելով զանոնք իրր եղբայր : Նկարագրով խոնարհ էր և արի, հետաքրքիր ու բարեպաշտ, իր ուշադիր հետաքրքրութեամբ Պրոքարտ գրի առած է աշխարհագրութեան և բնական պատմութեան գիտելիքներ՝ որոնցմէ շատերը օգտուած են : Պրոքարտէն օգտուած են նաև ուրիշ ուխտաւոր ուղեգիրներ, ինչպէս Ֆելիքս Ֆապրի և Մարինօ Սանթիթօ և այլք : Իր Ուղեգրութիւնը գրի առած է միջին դարուն ընտիր լատիներէնով մը» :

Կիրիկիոյ հայ արքունիքին ու հայ եկեղեցականութեան մասին զրաժները անաշառ են և ճշգրիտ, կը հիանայ հայոց թագաւորին և թագուհիին և անոնց իշխաններուն, ինչպէս նաև հայ եկեղեցականաց ու ժողովրդեան բարեպաշտութեան վրայ : տեղեկութիւններ կուտայ կաթողիկոսին և միւս եկեղեցականաց ասորդին վրայ : մէջ կը բերէ հայ արքունեաց ներքին կեանքին սովորութիւնները, թագաւորին և եկեղեցականաց կողմէ արուած կրօնական պատիժները, կը յայտնէ հայ ծէսի նկատմամբ իր հրացումը ևն : Պրոքարտի Ուղեգրութեան հայկական այս մասը թարգմանութեամբ ստորեւ կուտանք, իրր շահեկան գրուածք մը, մեր կողմէն ինչ ինչ մասերը ծանօթագրելով : Հ. Ալիշան քանի մը տող միայն Պրոքարտէն առած է իր Սիստուանին մէջ (տե՛ս էջ 225), սակայն հայ եկեղեցւոյ մասին անոր գրածները բոլորովին զանց ընելով :

«Հայոց առաջնորդներուն գլուխը կը կոչուի կաթողիկոս : Անոր քով ֆեաղի տաննէջորս օր, ան իր մօտ ունի արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսներ, վանահայրեր և ուրիշ եկեղեցականներ : Ան իր սնունդով, զգեստներով և կենցաղով տայնքան օրինակելի է որ՝ անոր նման ոչ մին տեսած ևմ, ըլլայ կրօնական, ըլլայ աշխարհական, և ստոյգ կերպով կը յայտարարեմ թէ՛ իմ կարմիքովս իր հազած գգեստները հինգ ստերլին ըլլին արժէք չունին : սակայն ան ունի շատ հաստատուն զգեսակներ և մեծ եկամուտներ, և

(1) Ալիշան. Շիրակ. 28 :

(2) Ապիրատ Պահլաւունու որդիքն էին Տէր Սարգիս և Թադիկ հայրը Շարափշահ. (Սարգսեան. Տեղագր. 179. 181. 185. 186 : Ալիշան. Շիրակ. 117. 120.)